

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОТЕРПІЛОГО ВІД ЗЛОЧИНУ CRIMINAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE PROTECTED AGAINST CRIME

Топчій В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
директор Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України*

У статті звертається увага на кримінально-правову характеристику потерпілого від злочину. Зазначається, що при вчиненні злочинів, якими безпосередньо спричиняється шкода певній особі, остання має до вчиненого таке ж саме відношення, як і особа, яка вчиняє злочин.

Ключові слова: склад злочину, потерпілий, злочини проти особи, кримінально-правова характеристика.

В статье обращается внимание на кримінально-правовую характеристику потерпевшего от преступления. Отмечается, что при совершении преступлений, которыми непосредственно оказывается вред определенному лицу, последнее имеет к совершенному такое же отношение, как и лицо, которое совершает преступление.

Ключевые слова: состав преступления, потерпевший, преступления против лица, кримінально-правовая характеристика.

The article deals with the issues of criminal-legal description of victim from a crime. Marked, that at committing crime, that is directly cause harm to the certain person, the last has the same relation to perfect, as well as person that commits crime.

Key words: corpus delict, victim, crimes against a person, criminal-legal description.

Постановка проблеми. Однією з сучасних тенденцій розвитку кримінального права як в Україні, так і у деяких інших країнах світу є зміна поглядів на сутність та призначення кримінального права і кримінального закону. Вони полягають у звуженні публічної та розширенні приватно-правової складової у кримінально-правовому регулюванні.

При вчиненні злочинів, якими безпосередньо спричинюється шкода певній особі, остання має до вчиненого таке ж саме відношення, як і особа, яка вчиняє злочин. Відповідно до Конституції України найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. У свою чергу завданням Кримінального кодексу України є правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина. Отже, саме права людини мають визначати вектор розвитку вітчизняного права і законодавства, зокрема кримінального, а тому у процесі застосування норм кримінального права на перший план повинні виходити, як правило, дві особи – злочинець та потерпілий (за наявності).

Якщо елементами системи кримінального права вважати ті явища, які охоплюються сферою цієї галузі права, то очевидно, що деякі з них є повністю врегульованими через кримінальний закон, а деякі – повністю чи частково залишаються складовою права як такого і не закріплені у законі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо теоретичної розробки інституту потерпілого у кримінальному праві, то вченими-правниками колишнього СРСР, держав СНД та України, а також деякими зарубіжними дослідниками приділялась увага лише окремим питанням, пов'язаним із потерпілим у кримінальному праві, зокрема у працях: С.А. Альперта, Л.В. Багрій-Шахматова, Ю.В. Бауліна, Я.М. Брай-

ніна, С.Б. Гавриша, І.М. Гальперіна, В.К. Глістіна, Л.В. Головка, П.С. Дагеля, І.М. Даньшина, Г. Зера, О.Н. Ігнатова, І.І. Карпеця, Г. Кайзера, С.Г. Келіної, М.П. Клейменова, П.О. Кондратова, М.І. Коржанського, О.М. Костенка, В.Н. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецової, С. Кунца, В.Т. Маляренка та інших.

Формулювання цілей статті. Метою статті є здійснення комплексного наукового аналізу теоретичних проблем щодо кримінально-правової характеристики потерпілого від злочину у кримінальному праві.

Виклад основного матеріалу. Однією з найважливіших цінностей, що їх має захищати кримінальний закон, є людина, яка внаслідок вчинення злочину стає потерпілим. Її реальні потреби, інтереси, очікування, які відображаються у суспільній свідомості, повинні бути покладені в основу кримінально-правової охорони, зважаючи на загальнопревентивну дію кримінального закону. Перегляд же спеціально-кримінальної концепції об'єкта злочину у даному дослідженні зумовлений кількома чинниками.

По-перше, у кримінально-правовій доктрині радянського періоду, яка справила визначальний вплив на сучасну вітчизняну теорію кримінального права, традиційно вважалося, що об'єктом правового регулювання є суспільні відносини. З цієї позиції набуло пріоритетного поширення і вчення про суспільні відносини як про об'єкт злочину, хоча дискусії про зміст цього поняття точилися досить гострі [3, с. 38]. Переосмислення суті об'єкта злочину останнім часом призвело до появи нових теорій об'єкта (наприклад, теорії благ та теорії цінностей).

Не заглиблюючись у спір про суть поняття «об'єкт злочину», доцільно зауважити, що у статті 3 Конституції України проголошено, що найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека [1].

У статті 1 Кримінального кодексу України як його завдання визначено правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина тощо [2]. Отже, захист людини є ціллію вітчизняного права і законодавства, зокрема кримінального, а дослідження поняття об'єкта нерозривно пов'язане з дослідженням поняття потерпілого. Тому вважаю цілком переконливою критику концепції суспільних відносин як об'єкта злочину, здійснену плеядою дослідників-криміналістів та підтримую вітчизняного вченого Є.В. Фесенка, який під об'єктом злочину розуміє цінності, що охороняються кримінальним законом, а до структури цінностей найперше відносить потерпілих, а також їхні інтереси та права, соціальні зв'язки тощо [6, с. 75].

На нинішньому етапі розвитку людства право стало тотальним та досконалим регулятором взаємовідносин між людьми, між ними та їхніми об'єднаннями, а також державою, оскільки наповнене певними цінностями – такими, як справедливість, благо, свобода, безпека, соціальний порядок, права громадянина, утвердження яких у суспільстві прагнуть люди і докладають до цього свої зусилля, – обумовлює їх паралельне визначення як цілей права. Згадаємо І. Канта, який заявив, що людину не можна розглядати як засіб для досягнення мети, бо людина є сама мета [4, с. 91]. Тобто людина є самоціллю розвитку суспільства, а отже, і метою права, що і обумовлює один із його основоположних принципів – гуманізм.

Преамбула Загальної декларації прав людини, підтверджує, що саме людина є змістовним центром суспільства і буття. До речі, саме ця Декларація засвідчила очевидну перевагу ліберальних цінностей над положеннями марксистсько-ленінської теорії, оскільки її текст у доступному для широкого загалу вигляді був опублікований у Радянському Союзі лише у часи перебудови. У свою чергу неможливість єдиного визначення цінностей, з одного боку, чітко окреслює основну суспільну цінність, з іншого. Останнє як раз і є основним аргументом на користь визнання цінностей як об'єкта злочину, оскільки їх кінцевий і нездоланий зв'язок з людиною виключає абстрактність і, як на це вказують деякі вчені, політичну забарвленість, що притаманно вченню про суспільні відносини як об'єкт злочину [6, с. 12].

При виявленні кримінально-правового аспекту поняття «цінність» виникають щонайменше дві проблеми, які потребують вирішення. По-перше, йдеться про те, які саме цінності виступають як об'єкт злочину. По-друге, – якими є обсяг, зміст та інші характеристики цінностей.

Наші сучасники А.В. Наумов, С.Б. Гавриш, В.О. Навроцький та інші також дійшли висновку, що об'єктом злочину слід визнавати ті блага (інтереси), які охороняються кримінальним законом і мають велику цінність для існування людського суспільства, на які посягає злочинне діяння і яким заподіюється шкода [5, с. 56]. М.В. Сенаторов визнає потерпілим від злочину соціального суб'єкта, охоронюваному кримінальним законом праву, благу чи інтересу якого злочинним заподіюється шкода, однак не вдається до чіткого розмежування цих ціннісних категорій [7, с. 17].

Є.В. Фесенко слушно зауважує, що для вирішення зазначеної проблеми визначення об'єкта злочину доцільно використовувати саме категорію цінностей, оскільки вони виступають об'єктивною реальністю, водночас втілюють і суб'єктивний елемент через отримання реальними об'єктами характеристик певних суб'єктів, а також можуть мати як матеріалізовану, так і нематеріалізовану форму [6, с. 49].

Отже, цінностями як об'єктами кримінально-правової охорони, слід визнавати об'єкти матеріального світу, основним з яких є людина, які мають позитивне значення для окремих осіб, соціальних груп і суспільства у цілому, проти яких спрямовується злочинне діяння і яким воно може заподіяти або спричиняє шкоду, а також властивості, завдяки яким ці об'єкти заслуговують на повагу або стають об'єктом бажання.

Є.В. Фесенко відносить до структури об'єкта злочину такі компоненти: а) потерпілих; б) їхні інтереси та права; в) соціальні зв'язки; г) предмети (матеріалізовані блага); д) нематеріалізовані блага, які належать потерпілим. Потерпілими, проти яких спрямовані злочинні діяння винних осіб, можуть виступати як окремі індивіди, так і людина як учасник суспільних відносин [6, с. 52].

Компоненти об'єкта злочину, насамперед, включають потерпілих, тобто фізичних осіб, які як об'єкти загальнопревентивної дії кримінального закону відчують захищеність останнім, яку втрачають внаслідок спричинення злочином безпосередньо їм шкоди (або у випадку загрози її заподіяння), у результаті чого особи свідомо чи ні сприймають органами чуття зменшення або втрату майнових чи немайнових благ, переживають з цього приводу і набувають право вирішувати питання про кримінально-правові наслідки вчинення злочину.

Варто наголосити, що потерпілі у структурі об'єкта злочину розглядаються і як потенційні, і як фактичні потерпілі. Поки склад злочину існує як такий, що вкладений у зміст норми Особливої частини Кримінального кодексу України, потерпілий як об'єкт загальнопревентивної дії закону є потенційним (загальним) об'єктом злочину. Як тільки вчинюються фактичні дії, які містять ознаки злочину, і потерпілий стає безпосереднім об'єктом – як соціальна цінність, на яку посягає конкретна злочинна дія або бездіяльність, – він набуває ознак реального потерпілого.

Потерпілий – основний елемент цінностей як об'єкта злочину. Як уже зазначалось, потерпілими, проти яких спрямовані злочинні діяння винних осіб, можуть виступати як окремі індивіди, так і людина як учасник суспільних відносин.

Г.П. Новосолов визначив поняття «об'єкт злочину» не через систему цінностей взагалі, а через особу, яка, як ми встановили, є найвищою цінністю. На думку цього дослідника, об'єкт злочину це той, проти кого він вчиняється, тобто окремі особи або якась множина осіб, матеріальні або нематеріальні цінності яких, будучи поставлені під кримінально-правову охорону, піддаються злочинному впливу, у результаті чого

цим особам спричиняється шкода або створюється загроза спричинення шкоди [5, с. 66].

Необхідність виділення потерпілого, як основного елемента об'єкта злочину, пов'язана також із тим, що у науці кримінального права визнаним виявився підхід визначення потерпілого як ознаки складу злочину [5, с. 72]. З першого погляду, ці дві позиції не суперечать одна одній, оскільки традиційно склад злочину має чотиричленну структуру, а кожен з елементів – об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона – характеризуються обов'язковими та факультативними ознаками.

Утім, на моє переконання, потерпілий не є чи то властивістю, чи то особливістю, чи то прикметою, тобто ознакою злочину як явища, він є цілком реальним явищем сам, а у кримінально-правовому контексті – складовою частиною, компонентом об'єкта злочину. При цьому сам об'єкт є елементом складу злочину як юридичної конструкції, як системи обов'язкових об'єктивних і суб'єктивних елементів [5, с. 16]. Тільки через поняття «об'єкт» виражається те явище, предмет або особа, на які спрямовується певна діяльність, увага [7, с. 9]. Якщо виводити потерпілого (власне, як і предмет злочину) за межі об'єкта, це штучно означає позбавляти його властивості, яка обумовлює спрямування на нього злочинного діяння, уваги до нього суб'єкта злочину.

В юридичній літературі висловлюється й інша думка щодо місця потерпілого у структурі складу злочину. Так, М.Й. Коржанський, а пізніше і А.В. Пашковська визначали потерпілого як предмет злочину у випадках, коли шляхом впливу на тіло людини здійснюється посягання на об'єкт злочину, при цьому предмет визначається як елемент матеріального світу, впливаючи на який винний здійснює посягання на об'єкт злочину [6, с. 125].

Фактичне ототожнення потерпілого із предметом злочину нівелює його значення у кримінально-правовій теорії та практиці. Як було встановлено, людина визнається змістовним центром суспільного розвитку, а тому її розгляд у ряді матеріалізованих чи нематеріалізованих соціальних благ, на які фізично впливає злочинець, фактично пропонує відмовитись від концепції першочергового захисту найвищої соціальної цінності.

На доктринальному рівні можна виділити такі класи потерпілих від злочинів: фізична особа (індивід, людина) як потерпілий від злочину; юридична особа як потерпілий від злочину; держава як потерпілий від злочину; інше соціальне утворення як потерпілий від злочину; суспільство у цілому як потерпілий від злочину.

Отже, залежно від тяжкості вчиненого злочину можна виділити: потерпілих від злочинів невеликої тяжкості; потерпілих від злочинів середньої тяжкості; потерпілих від тяжких злочинів; потерпілих від особливо тяжких злочинів [4, с. 19]. Дослідження груп потерпілих, утворених при такому поділі, має важливе значення для вирішення питань звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим.

Як наслідок, залежно від істотних ознак потерпілого від злочину виділені три групи поділів потерпілих від злочинів: поділ за соціальною ознакою; поділ за ознакою заподіяної потерпілому шкоди; поділ за ознакою вчиненого щодо нього злочину. Потерпілим від злочину може бути будь-який вид соціального суб'єкта: фізична особа, юридична особа, держава, інше соціальне утворення, а також суспільство у цілому. Інші підходи до окреслення суб'єктивного складу потерпілих від злочинів сприяють необґрунтованому звуженню їх поняття.

Висновки. Підсумовуючи та узагальнюючи досліджений матеріал, варто зазначити, що сьогодні існує достатньо передумов для формування у кримінальному праві інституту потерпілого. Потерпілий – це не тільки фігура, яка фізично з'являється внаслідок вчинення злочину. Припустити вчинення злочину без того, що (можливо) буде спричинена шкода певним цінностям, неможливо, оскільки об'єктивне призначення кримінального права – охорона цінностей від суспільно небезпечних посягань, які заподіюють або можуть заподіяти шкоду. Кримінально-правова охорона потерпілого від злочину здійснюється сьогодні в Україні на низькому рівні та зазначається очевидна недосконалість правового статусу потерпілого, зокрема значно вужчий порівняно з обвинуваченим обсяг його прав, особливо стосовно відшкодування завданої шкоди, що призводить до недостатньої гарантованості реалізації його прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
3. Мельник М. Новий Кримінальний кодекс у контексті антикриміногенної політики України. Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 15. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. 608 с.
4. Головки Л.В. Альтернативи уголовному преследованию в современном праве. СПб: Юридический центр Пресс, 2015. 544 с.
5. Батыргареева В.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические проблемы. Зб. наук. праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. Вип. 4. Х.: Право, 2012. 270 с.
6. Кукреш Л.И. Некоторые вопросы защиты прав потерпевшего в уголовном процессе. Теоретическое и правовое обеспечение реформы в сфере борьбы с преступностью в Республике Беларусь: Материалы междунар. науч.-практ. конф. Минск, 2016. 304 с.
7. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: авторефер. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. Х., 2015. 20 с.